

Amalan Keselamatan Siber Pengguna Internet terhadap Buli Siber, Pornografi, E-Mel *Phishing* dan Pembelian dalam Talian

MUHAMMAD ADNAN PITCHAN
Universiti Kebangsaan Malaysia

SITI ZOBIDAH OMAR
AKMAR HAYATI AHMAD GHAZALI
Universiti Putra Malaysia

ABSTRAK

Dunia yang semakin berubah dengan pelbagai isu teknologi tentang keselamatan siber perlu diberi perhatian yang serius. Ancaman siber bukan sahaja menggugat Malaysia malah negara-negara lain juga mengalami masalah yang sama. Bagi mengatasi masalah ini elemen kesedaran dalam kalangan pengguna Internet amat diperlukan. Hal ini kerana dengan kesedaran keselamatan siber yang tinggi kita mampu mengurangkan jenayah siber di dalam negara. Tambahan pula, kesedaran yang tinggi juga turut menentukan amalan yang baik dalam kalangan pengguna Internet. Dalam konteks ini amalan merujuk kepada tindakan pengguna Internet terhadap penyalahgunaan siber. Justeru, kajian ini menerokai pengalaman pengguna Internet terhadap amalan keselamatan siber yang meneliti empat aspek iaitu buli siber, pornografi, e-mel *phishing* dan pembelian dalam talian. Kajian ini juga memilih pendekatan kualitatif dengan menggunakan kaedah kumpulan fokus terhadap 35 orang informan yang mempunyai pengalaman dalam menggunakan Internet. Hasil kajian menunjukkan rata-rata informan biasa melayari laman pornografi tidak kira sama ada lelaki mahupun perempuan. Informan juga turut menggunakan beberapa aplikasi Internet untuk melindungi kegiatan mereka daripada diketahui oleh orang lain. Selain itu, informan lebih gemar membeli barangan dalam talian di media sosial seperti *Facebook* dan *Instagram* yang mana platform tersebut tidak mempunyai sebarang pengiktirafan bagi tujuan perniagaan.

Kata Kunci: *Keselamatan siber, buli siber, pornografi, e-mel phishing, pembelian dalam talian.*

Cyber Security Practice Among Internet Users Towards Cyberbullying, Pornography, Phishing Email and Online Shopping

ABSTRACT

A changing world with a variety of technology issues on cyber security should be taken seriously. Cyber threats not only threaten Malaysia but other countries as well. To overcome this problem, the element of awareness among Internet users is crucial. This is because with high awareness of cyber security we may reduce the cyber crime in the country. Furthermore, high awareness also establishes good practices among Internet users. In this context practice refers to the actions of Internet users against cyber abuse. Hence, this study explores the experience of Internet users on cyber security practices in which four aspects are studied there i.e., cyber bullying, pornography, phishing emails and online shopping. This study selects qualitative approach using focus group method consisting of 35 informants with

experience in using the Internet. Among the interesting findings of the survey are that in general, informants commonly browse pornographic site regardless of their gender. In addition, informants also use certain Internet applications to protect their activities from being known by others. Another finding is that most of informants prefer to buy online items on social media such as Facebook and Instagram where the platform were not recognised as a business site.

Keywords: *Cyber security, cyberbullying, pornography, phishing email, online shopping.*

PENGENALAN

Internet menjadi komponen utama dalam kehidupan seharian masyarakat Malaysia. Setiap lapis masyarakat Malaysia turut dipengaruhi dengan media baharu dan ini menunjukkan peningkatan teknologi maklumat dan komunikasi di negara Malaysia. Dengan adanya Internet, keperluan seharian dapat dibuat dengan lebih cepat dan mudah. Menurut Noor Afiza (2017), jumlah pengguna telefon mudah alih berdaftar di Malaysia ialah sebanyak 145% yang mana 69% daripada jumlah populasi rakyat Malaysia telah menggunakan Internet. Menurut beliau, sebanyak 68% pengguna Internet Malaysia menggunakan media sosial terutama *Facebook* dan *Instagram*. Ini menunjukkan ramai rakyat Malaysia kini bergantung kepada Internet dalam menjalani kehidupan mereka. Namun begitu, aspek keselamatan pengguna Internet telah menjadi perdebatan dalam kalangan ahli politik mahu pun ahli akademik. Hal ini kerana berlakunya peningkatan dalam kes jenayah siber di Malaysia seperti buli siber, pornografi, e-mel *phishing* dan penipuan pembelian secara dalam talian.

Dalam konteks Malaysia, bagi menangani masalah ancaman siber pengguna Internet perlu mempunyai ilmu kesedaran mengenai alam siber. Hal ini bermaksud bahawa masyarakat perlu melengkapkan diri mereka dengan pengetahuan tentang Internet. Dengan adanya kesedaran, maka risiko menjadi mangsa siber boleh dikurangkan dalam kalangan pengguna Internet. Hakikatnya, menurut Siti Aisyah (2014), salah satu faktor utama berlaku ancaman siber di Malaysia adalah kurangnya pengetahuan dan kesedaran maklumat dalam penggunaan teknologi dengan selamat dalam kalangan pengguna. Dalam era globalisasi, masyarakat tidak mahu dilabelkan sebagai ketinggalan zaman dalam dunia teknologi. Oleh itu, mereka menggunakan teknologi atas desakan globalisasi tanpa memikirkan ancaman dan keselamatan mereka. Sebagai contoh, individu A merupakan seorang remaja yang berada dalam era *Instagram* yang merupakan salah satu media sosial yang popular dalam kalangan kawan-kawan individu A yang mana semua kawan-kawannya menggunakan *Instagram* sebagai medium berkongsi maklumat dan membuat urusan pembelian barangan secara dalam talian. Walaupun individu A tidak mahir dalam penggunaan Internet, beliau terpaksa mengikuti era *Instagram* supaya tidak ketinggalan berbanding kawan-kawan lain. Oleh itu, individu A turut berkongsi maklumat dan membeli barangan di *Instagram* tanpa memikirkan keselamatan diri dan ancaman yang bakal berlaku. Dalam hal ini sebagai seorang pengguna Internet aspek keselamatan siber perlu diberi perhatian yang serius.

Secara umumnya amalan keselamatan siber adalah satu keadaan yang mana seseorang pengguna menggunakan teknologi maklumat dan komunikasi secara selamat dan bertanggungjawab dan di samping itu melindungi diri pengguna dari jenayah siber. Dalam kajian ini amalan keselamatan siber merujuk kepada tindakan dan tingkah laku pengguna

Internet ketika berada dan menggunakan siber. Sebagai contoh apakah pengguna memikirkan aspek keselamatan diri mereka sebelum memuat naik gambar atau video mereka ke dalam media sosial? Bagaimana mereka bertindak jika menjadi mangsa penipuan atau buli siber? Sejauhmana pengguna Internet menggunakan media sosial secara berhemah? Apakah mereka membuka e-mel yang tidak mengetahui sumbernya? Hal ini sangat penting kerana seseorang akan menjadi mangsa siber sekiranya mereka tidak mematuhi dan mengamalkan tips-tips keselamatan yang diberikan oleh pihak bertanggungjawab.

Pengalaman adalah elemen penting dalam amalan keselamatan siber. Pengalaman boleh dikategorikan sebagai pengalaman terhadap kepentingan keselamatan, terhadap aktiviti atau kegiatan keselamatan, pengalaman terhadap serangan dan sebagainya. Oleh sebab dunia semakin berubah dengan pelbagai teknologi, maka isu mengenai keselamatan dalam siber perlu diberi perhatian yang serius. Ancaman siber bukan sahaja menggugat Malaysia malah negara lain juga mengalami masalah yang sama. Jika tiada kesedaran keselamatan siber, pengguna Internet mudah terdedah pada ancaman siber. Menurut Charles (2013), terdapat beberapa bentuk jenayah siber yang berbahaya, pertama, pembulian siber yang mana seseorang yang melakukan pembulian secara dalam talian boleh memalukan atau menakutkan mangsa sehingga mengganggu fikiran dan emosi mangsa tersebut. Kedua ialah e-mel *phishing*. *Phishing* ialah satu perbuatan menghantar e-mel kepada seseorang yang seolah-olah kelihatan seperti e-mel yang sah daripada sesuatu agensi bertujuan mendapatkan maklumat peribadi penerima. Jenayah seterusnya ialah membekalkan kandungan haram iaitu satu perbuatan memasukkan data atau maklumat ke dalam Internet mengenai sesuatu perkara yang tidak senonoh dan kandungannya melanggar peraturan sesebuah negara seperti kandungan yang berunsurkan pornografi. Menurut Muhammad Adnan (2013), penipuan pembelian barangan secara dalam talian juga boleh dikategorikan sebagai salah satu jenayah siber yang berbahaya. Berdasarkan statistik MyCert (2017), sebanyak 529 kes gangguan siber telah dilaporkan di Malaysia pada tahun 2016 dan sehingga bulan Ogos 2017 sahaja sebanyak 431 kes gangguan siber telah dilaporkan. Selain itu, menurut Lee (2017), jumlah kes buli siber turut meningkat pada tahun 2016 iaitu 338 kes berbanding tahun 2015 hanya 256 kes buli siber dilaporkan.

Norhayati dan Suriati (2015), menyatakan perbuatan buli siber adalah satu aktiviti yang tidak boleh diterima oleh masyarakat dan penyebaran video buli melalui *YouTube* turut membawa kemarahan orang ramai dan penonton turut berasa simpati dan bersedih. Kajian Che Hasniza dan Mohd Yusri (2013) mengenai penerokaan buli siber dalam kalangan pelajar Universiti Malaysia Terengganu (UMT) dijalankan bertujuan mengetahui jenis dan tingkahlaku buli siber dalam kalangan pelajar insitisi pengajian tinggi awam. Seramai 134 orang responden daripada UMT telah mengambil bahagian dalam kajian ini. Hasil kajian beliau mendapati mangsa buli siber adalah juga pelaku buli siber yang mana sebanyak 23.1% responden pernah menghantar komen negatif terhadap individu lain. Responden juga pernah menyebarkan gambar peribadi orang lain tanpa kebenaran, memuat naik video tanpa kebenaran, melakukan fitnah melalui media sosial, menyebarkan maklumat palsu mengenai seseorang individu, menghantar kritikan yang memalukan serta pernah menjadikan rakan sebagai bahan jenaka di media sosial. Dari sudut lain pula, kajian yang dijalankan oleh Siti Zarina (2011) tentang implikasi remaja dalam melayari laman pornografi di Internet mendapati golongan remaja Melayu tidak berasa serba salah melayari laman pornografi dan kini menjadi salah satu budaya

populer dalam kalangan mereka. Selain itu, menurut Farhan (2015), pengguna Internet suka membeli barangan secara talian kerana masa penghantarannya lebih cepat dan boleh dilakukan pada bila-bila masa.

Teori Kebergantungan Media yang dipelopori oleh Sandra Ball Rokeach dan Melvin DeFleur (1976) mengandaikan bahawa seseorang individu bergantung pada media untuk memenuhi keperluan dan mencapai matlamatnya, tetapi bukan bergantung pada banyak media. Dalam konteks kajian ini, masyarakat atau pengguna bergantung pada media Internet sebagai sumber utama. Ini kerana mereka ingin mendapatkan keperluan seperti hiburan, informasi, berita, permainan, pendidikan dan lain-lain. Walau bagaimanapun, dengan adanya kebebasan dalam Internet, segelintir pihak telah menyalahgunakan kemudahan Internet seperti melakukan perbuatan buli siber, membekalkan kandungan pornografi, menyebarkan e-mel *phishing* serta melakukan penipuan dalam urusan jual beli di Internet. Pada pandangan Suzana (2012), jenayah siber ini turut mengancam pengguna Internet disebabkan oleh faktor kurangnya kefahaman dan kesedaran mengenai keselamatan penggunaan Internet. Justeru, pengguna Internet perlu menitikberatkan amalan keselamatan siber dalam kehidupan seharian mereka. Menurut Mazlan (2017), kerajaan tidak mempunyai kuasa untuk menyekat semua laman web yang menyalahgunakan Internet dan pengguna perlu meningkatkan kesedaran mereka dalam membanteras jenayah siber ini. Walau bagaimanapun persoalannya di sini sejauhmana pengguna Internet mengetahui mengenai perbuatan buli siber? Adakah pengguna menyedari bahawa melayari pornografi adalah satu kesalahan? Bagaimana pula pengguna bertindak apabila menerima e-mel *phishing* daripada individu atau organisasi yang tidak dikenali? Adakah pengguna Internet membeli barangan secara dalam talian dengan selamat dan betul? Justeru kajian ini dijalankan untuk mengenal pasti dan menjawab permasalahan dan persoalan di atas.

METODOLOGI

Kajian ini menggunakan pendekatan kualitatif melalui teknik kumpulan fokus. Dalam kajian ini, kumpulan fokus telah dijalankan ke atas pengguna Internet yang terdiri daripada golongan remaja dan dewasa di sekitar kawasan Lembah Klang yang terpilih iaitu Petaling Jaya, Kuala Lumpur, Shah Alam dan Klang. Mereka juga mempunyai pengalaman dalam menggunakan Internet. Kaedah ini sesuai untuk digunakan bagi mendapatkan data mengenai pengalaman pengguna Internet terhadap amalan keselamatan siber yang mana empat aspek telah dianalisis dalam kajian ini iaitu buli siber, pornografi, e-mel *phishing* dan pembelian dalam talian. Seramai 35 orang informan telah ditemu bual melalui 5 kumpulan fokus dengan setiap kumpulan terdiri daripada 7 orang informan. Bagi kategori informan remaja, kumpulan fokus dijalankan dalam bentuk tiga kumpulan manakala bagi dewasa dalam bentuk dua kumpulan. Kajian ini juga telah memilih informan remaja lebih ramai berbanding informan dewasa iaitu seramai 21 orang informan kategori remaja dan 14 orang informan kategori golongan dewasa. Antara sebab pemilihan jumlah informan remaja lebih ramai berbanding dewasa kerana remaja kurang matang dalam memahami kesan daripada aktiviti siber dan mudah terjebak ke dalam aktiviti jenayah siber (Mohd Dahlan, 2010). Selain itu, menurut Mohd Azam (2013) secara purata remaja di Malaysia menghabiskan 19 jam seminggu dan 76 jam sebulan bagi melayari Internet. Berdasarkan pandangan ini, kajian telah melebihi pengguna Internet dalam kalangan remaja

berbanding golongan dewasa. Dari segi umur pula, remaja yang dipilih adalah antara 18 hingga 25 tahun. Ini kerana menurut pandangan Normah Mustaffa (2013) remaja terdiri daripada golongan dalam lingkungan umur antara 18 hingga 25 tahun. Manakala menurut pandangan Hurlock (2013) umur dewasa adalah antara lingkungan 26-40 tahun. Oleh itu, umur dewasa dalam kajian ini adalah dari umur 26 hingga 35 tahun.

Proses pelaksanaan kumpulan fokus ini melibatkan lima langkah. Pertama, pembentukan kumpulan. Dalam kajian ini kumpulan fokus terdiri daripada tujuh orang pengguna Internet dalam satu kumpulan, yang tinggal di sekitar Lembah Klang serta merangkumi pelbagai kaum dan latar belakang. Temu bual dijalankan dalam lima kumpulan dalam di bilik yang tertutup dan harmoni. Langkah kedua ialah pelantikan moderator. Dalam kajian ini pengkaji sendiri menjadi moderator. Ahmad Sunawari Long (2011) berpendapat, sebaik-baiknya moderator tidak dikenali oleh informan bagi mengelakkan rasa segan atau kurang kesungguhan dalam kalangan ahli. Tugas utama moderator dalam kajian ini adalah menjadi pengerusi perbincangan kumpulan, mencatat, merakam serta memastikan sesi perbincangan berjalan dengan lancar. Langkah ketiga adalah mengadakan sesi suai kenal secara ringkas. Ini dijalankan sebelum bermula sesi perbincangan. Hal ini kerana ahli atau informan terdiri daripada pelbagai latar belakang dan masing-masing tidak mengenali antara satu sama lain. Oleh itu, setiap informan diminta memperkenalkan diri, kawasan tinggal dan lain-lain. Aktiviti ini mengambil masa selama 10 minit. Dengan adanya sesi suai kenal ini maka informan tidak berasa segan atau malu untuk mengambil bahagian dalam perbincangan selanjutnya. Langkah keempat ialah sesi perbincangan mengenai kajian yang dijalankan. Bahagian ini sangat penting kerana membantu mengumpul data bagi mendapatkan hasil kajian. Moderator bertanyakan beberapa soalan kepada informan untuk mendapatkan jawapan. Di samping itu, moderator juga memastikan tidak berlaku situasi monopoli oleh mana-mana informan dan teknik mencungkil digunakan untuk mendapatkan maklumat yang lebih mendalam. Semasa perbincangan sedang berjalan, segala percakapan dan perbincangan dalam sesi tersebut telah dicatat dan dirakam dengan menggunakan alat perakam MP4. Walau bagaimanapun, ini semua dilakukan setelah mendapat kebenaran dan persetujuan daripada informan. Rakaman dipersembahkan dalam bentuk teks transkripsi. Sebagai langkah terakhir pengkaji mengucapkan terima kasih kepada para informan kerana mengambil bahagian serta sudi meluangkan masa dalam kajian ini. Saguhati juga telah disediakan kepada para informan sebagai tanda penghargaan.

HASIL KAJIAN DAN PERBINCANGAN

Hasil kajian mengenai amalan keselamatan dibincangkan kepada empat aspek utama iaitu buli siber, pornografi, e-mel *phishing* dan pembelian secara dalam talian.

AMALAN KESELAMATAN TERHADAP BULI SIBER

Jika dahulu perbuatan buli hanya berlaku secara fizikal di dunia nyata, kini dengan kemajuan teknologi dalam Internet, buli bukan sahaja berlaku di dunia nyata malah ia turut terjadi di alam maya terutama di dalam media sosial. Kini buli siber telah menjadi satu trend dalam kalangan pengguna Internet yang tidak bertanggungjawab (Che Hasniza & Mohd Yusri, 2014). Perbuatan buli siber bukan sesuatu gejala yang sihat kerana boleh memberi kesan negatif kepada mangsa

terutama dari segi mental dan emosi. Dalam konteks buli siber di alam maya, kebiasaannya pembuli siber sukar dikenalpasti kerana pembuli selalu tidak mendedahkan identiti sebenar mereka. Pada pandangan Maslin Masrom dan Nadia Jamal (2012), buli siber ialah satu perbuatan gangguan melalui penggunaan aplikasi alat teknologi seperti telefon dan komputer bertujuan membuli, mengganggu, mengugut serta memalukan seseorang individu. Tambahan pula, menurut Brady (2010), buli siber juga berlaku dengan menggunakan e-mel dan media sosial bertujuan menimbulkan rasa tidak selesa terhadap seseorang individu.

Bagi persoalan sejauhmana informan kajian mengetahui perbuatan buli siber, rata-rata informan mampu memberikan takrifan konsep buli siber dengan betul. Informan menyatakan bahawa buli siber ialah satu perbuatan gangguan, menghina serta menyebarkan sesuatu perkara yang mengandungi aib seseorang. Manakala bagi pandangan informan lain pula, perbuatan merakam dan menyebarkan video seks kanak-kanak juga dianggap satu perbuatan buli siber. Ini kerana perbuatan tersebut secara langsung menjejaskan masa depan dan memalukan kanak-kanak tersebut apabila kanak-kanak tersebut membesar kelak. Selain itu, menurut informan kajian buli siber juga membawa maksud satu perbuatan memperlekehkan atau mengecam seseorang individu yang berkongsi sesuatu maklumat di laman media sosial. Selain itu, informan turut menyatakan pandangan bahawa buli siber ialah satu perbuatan menyebarkan sesuatu video sehingga video berkenaan menjadi tular atau tersebar luas. Hal ini kerana perbuatan menyebarkan sesuatu video secara meluas boleh memberi kesan negatif kepada individu di dalam video berkenaan dari segi mental dan individu tersebut juga berasa malu. Tambahan pula, informan juga mempunyai pandangan, buli siber ialah satu perbuatan ugutan melalui Internet. Justeru, berdasarkan dapatan kajian di atas maka boleh disimpulkan bahawa buli siber ialah satu perbuatan gangguan, menghina, mengecam, menyebarkan, memperlekehkan serta memberi ugutan kepada orang lain dengan menggunakan Internet yang boleh memberi kesan kepada psikologi dan perasaan seseorang individu. Ini dibuktikan melalui kenyataan informan berikut:

...gangguan yang ada dalam Internet, mengganggu individu yang guna Internet. Contohnya bila ada orang menghina post orang lain, menyebarkan aib dan sebagainya.

...bagi saya macam kes kanak-kanak, khususnya terlibat dalam kes pedofilia, rakam video seks kanak-kanak itu pastu sebarkan di media sosial. Kadang orang jual pun ada. Kesian lah kat budak-budak itu sebab mereka budak kan tak tahu apa-apa sangat. Hurmm saya berpendapat itu sebagai siber buli.

...memperlekehkan atau kecam tentang seseorang individu bila *update* atau *post* sesuatu dekat media sosial. Orang lain tak faham apa yang dia nak sampaikan. **So**, dia kena kecam la.

...macam viralkan sesuatu video dekat Internet dan orang itu rasa malu, dan mengalami masalah tekanan jiwa, macam itu ar.

...kalau buli, dilakukan secara fizikal. Siber buli digunakan secara mental melibatkan aspek psikologi la. Contohnya artis atau pemimpin yang dikutuk di laman sosial.

...contoh macam penyalahgunaan gambar yang dimuat naik di Internet oleh individu yang tak bertanggungjawab. Nanti orang itu rasa malu sebab gambar dia disalah gunakan.

...satu bentuk ugutan yang diterima melalui media sosial.

Maksud yang diberikan oleh informan kajian terhadap buli siber selari dengan takrifan SKMM (2012) mengenai buli siber, iaitu satu cara menggunakan alat komunikasi dengan menghantar mesej yang tidak baik; mengeji, memalukan dan memfitnah seseorang; membuat ugutan; gangguan seksual serta menyebarkan gambar yang menjatuhkan maruah seseorang individu.

Seterusnya isu lain yang dibincangkan adalah mengenai pengalaman informan dalam buli siber dan hasil kajian mendapati kebanyakan informan kajian menyatakan mereka tidak pernah menjadi mangsa buli siber. Sebagai contoh, seorang informan menyatakan beliau tidak pernah menjadi mangsa buli siber kerana beliau sangat berhati-hati apabila berkongsi sesuatu perkara di media sosial. Tambahan pula, informan lain turut menyatakan beliau juga tidak berkongsi perkara yang bukan-bukan di laman media sosial beliau. Selain itu, antara sebab informan kajian tidak pernah menjadi mangsa buli siber ialah informan lebih suka menjaga privasi di media sosial. Justeru, berdasarkan jawapan yang diberikan oleh informan kajian telah jelas bahawa informan sangat berwaspada dan berhati-hati ketika mereka berkongsi sesuatu di laman media sosial. Hal ini kerana informan tidak ingin dikecam atau dikritik oleh pengikut lain di media sosial sekaligus tidak membuka peluang kepada perbuatan buli siber. Hal ini boleh dilihat melalui kenyataan informan yang berikut:

...hurmm. Tak pernah kena lagi dan biasa saya akan hati-hati bila share sesuatu dekat *Facebook*.

...tak pernah, sebab jarang lah luahkan sesuatu dekat laman sosial. Tak post benda merepek-repek.

...tak sebab saya rasa macam lebih berhati-hati lah bila nak post sesuatu. Lebih jaga privasi.

...macam saya boleh cakap memang xde pengalaman saya pasal buli siber.

...alhamdulillah, tak pernah lagi jadi mangsa buli siber.

...so far, saya jarang post apa-apa dekat *Facebook*, so tak pernah lah kena buli hihhi.

Walau bagaimanapun, empat orang informan mempunyai pengalaman dan pernah menjadi mangsa buli siber. Sebagai contoh informan A menceritakan pengalaman beliau apabila gambar beliau disalahgunakan oleh seorang individu yang tidak bertanggungjawab. Berdasarkan kenyataan informan A, beliau pernah berkongsi sekeping gambar yang mendedahkan aurat di laman *Facebook* beliau. Hal ini menyebabkan salah seorang pengikut *Facebook* beliau memuat turun gambar berkenaan dan dimuat naik ke dalam laman *Facebook* yang tidak bermoral. Ini menyebabkan beliau berasa malu dan menangis dan tindakan yang diambil oleh beliau ialah membuat aduan di *Facebook*. Ini boleh dilihat melalui kenyataan informan A berikut:

...ini berlaku pada saya sendiri. Gambar saya dalam *Facebook* itu, one person ini dia masukkan dalam laman web yang macam tak sepatutnya lah. So, saya tak sedar. *One of my friends* dia yang nampak gambar saya itu di laman *Facebook* itu, so dia inform dekat saya. So, macam saya pun pergi ke *Facebook* itu tengok memang ada gambar itu...gambar saya macam boleh nampak benda tu lah...saya rasa menangis sebab malu kot...pastu saya terus buat report dekat *Facebook*, pastu tengok gambar tu dah kena remove oleh *Facebook*, bagus lah.

Selain itu, informan B turut menceritakan bahawa beliau pernah dibuli di dalam media sosial yang mana hal ini terjadi apabila beliau berkongsi beberapa keping gambar yang menunjukkan beliau bekerja. Perkongsian beliau di laman media sosial menyebabkan beberapa pengikut rasa tidak berpuas hati dan mengeluarkan komen yang negatif dan menyatakan beliau seorang yang memerlukan perhatian daripada masyarakat. Hal ini menyebabkan informan B berasa tertekan dengan kenyataan negatif yang dikeluarkan oleh pengikut media sosial beliau. Oleh itu, antara tindakan yang beliau ambil adalah seperti menyekat kawan yang memberi komen yang negatif serta membuang gambar berkenaan daripada laman media sosial. Hal ini dibuktikan melalui kenyataan informan B seperti berikut:

...saya pernah *post* gambar saya bekerja dulu, kemudian saya ada letak *caption* kemudiannya ada orang memperlekehkan. Ada yang cakap saya *post* gambar bekerja sebab nak menunjuk. Lepas tu, orang komen cakap yang saya nak perhatian, tunjuk dekat *followers* yang saya macam miskin dan perlukan sumbangan. Padahal niat saya suka-suka je nak *post*...masa tu saya rasa tertekan lah...yang komen-komen negatif tu saya dah *block* terus, pastu saya delete post gambar tu.

Seterusnya, informan C juga berkongsi pengalaman beliau menjadi mangsa buli siber di *WeChat*. Hal ini terjadi apabila beliau tersalah menaip perkataan *sugar daddy* dan terlepas di dalam kumpulan *WeChat* yang terdiri daripada kawan-kawan beliau. Ini menyebabkan salah seorang kawan beliau turut membuat skrin cetak perkataan tersebut dan menyebarkan kepada kawan-kawan lain. Kesan daripada perbuatan kawan beliau menyebabkan informan C berasa malu dan mempunyai perasaan marah terhadap kawan beliau. Justeru, antara tindakan yang diambil oleh beliau ialah mendingankan diri dan keluar daripada kumpulan *WeChat* berkenaan. Ia boleh dilihat seperti berikut:

...pernah juga, saya ada *group WeChat* dengan kawan-kawan satu kelas lah, masa tu saya nak taip benda lain tapi ter taip pula *sugar daddy* padahal saya nak cakap benda lain, lepastu member dalam group tu *printscreen* lepastu viralkan dekat *group* member lain...diorang pandang pelik lah kat saya...ada yang siap tanya *sugar daddy* mana yang ko simpan...malulah sebab dia dah viralkan, rasa marah pun ada. Yelah benda gurau pastu nak sibuk sangat nk viralkan...saya just diam dan left *group* tu.

Selain itu, informan D turut berkongsi pengalaman beliau yang mana beliau pernah dikritik di laman *Facebook* apabila informan berkenaan menyuarakan pendapat mengenai krisis air di kampus. Hasil daripada kritikan orang lain beliau turut berasakan sedih dan mengalami perasaan tertekan. Antara tindakan yang beliau ambil adalah memohon maaf di laman *Facebook* berkenaan. Contohnya seperti yang berikut:

...time saya masih belajar *degree* dulu, *time* tu dekat UMS, saya pernah di *printscreen* *Twitter* saya, *tweet* pastu di *upload* dekat *Facebook*. *Time* tu dekat *group* ni lah, *group* kampus. *So* orang ni dia macam tidak puas hati lah, *time* tu masalah krisis air, *so* saya bagi tau saya *tweet* la benda ni kata sehari takda air dah nak bising boleh balik la kot. *Means* keluar dari Labuan tu. Dia *printscreen* benda tu dia letak dalam *group* *Facebook* kampus dia jadi macam bahan perbincangan lah. *So*, orang ni dia pendebat, *so* dia macam tidak puas hati, dia ingat saya ni pemimpin pelajar cakap benda macam tu tapi dia tak semak yang saya ni pemimpin pelajar ataupun tak. Benda tu viral satu kampus.. pastu diorg kutuk-kutuk saya dekat *group* tu, memang sedih lah dan tertekan sebab kita boleh baca apa yang orang komen kan... saya minta maaf lah dekat *group* *Facebook* tu.

Berdasarkan pengalaman keempat-empat informan di atas, kebanyakan pembuli siber ialah rakan sebaya atau pengikut laman media sosial mangsa. Antara faktor utama yang menyebabkan berlaku buli siber ialah kecuaiannya mangsa itu sendiri. Sebagai contoh, dalam kes informan A gambar yang mendedahkan aurat mangsa diambil melalui *Facebook* oleh pembuli dan hal ini bermaksud mangsa sendiri membuka peluang kepada pembuli kerana mangsa sendiri memuatnaik gambar tersebut di laman sosial *Facebook* peribadi beliau sehingga boleh dilihat dan dicuri oleh pembuli. Dalam kes informan C pula, informan seharusnya sedar bahawa beliau berada di dalam kumpulan *WeChat* yang ramai dan apa-apa maklumat atau perkataan yang dikongsi di dalam kumpulan tersebut perlu berhati-hati tetapi apa yang dilakukan oleh informan C adalah sebaliknya yang mana beliau begitu mudah menaip perkataan *sugar daddy* dan terus berkongsi tanpa membuat semakan terlebih dahulu. Walaupun informan menyatakan mereka berasa marah, tertekan dan malu tetapi tindakan yang diambil oleh para informan adalah sangat mudah iaitu menyekat, membuang, mendiamkan diri, keluar daripada kumpulan, memohon maaf serta mengadu kepada pengendali media sosial. Ini bermaksud tiada sebarang tindakan diambil ke atas pembuli berkenaan.

Justeru, berdasarkan jawapan keseluruhan informan kajian mengenai amalan keselamatan terhadap buli siber, maka boleh dirumuskan bahawa informan kajian masih mengamalkan amalan yang kurang baik dalam perbuatan buli siber. Ini kerana walaupun terdapat kebanyakan informan tidak pernah menjadi mangsa tetapi masih terdapat beberapa orang informan telah menjadi mangsa buli siber dan memerlukan kesedaran dan amalan yang tinggi.

AMALAN KESELAMATAN TERHADAP PORNOGRAFI

Isu pornografi ialah satu kegiatan negatif yang boleh memberi ancaman kepada penonton apatah lagi dengan wujudnya pornografi melalui Internet. Malaysia sebagai sebuah negara yang mementingkan adat ketimuran sentiasa mengambil tindakan proaktif dalam membanteras kegiatan ini. Aspek kesedaran pornografi juga perlu dipertingkatkan terutama kepada golongan muda kerana mereka bakal pelapis generasi kini. Pemikiran mereka harus bersih dan perlu dihindarkan daripada kegiatan yang tidak berfaedah ini. Hasil kajian mendapati, dalam isu pornografi kebanyakan informan kajian pernah melayari laman pornografi tidak kira informan lelaki mahupun perempuan. Ini dibuktikan melalui kenyataan informan yang berikut:

- ...biasa arr nama pun laki kan. Ada itu adalah tapi tak kerap.
- ...hahahah, kalau jujur lah mesti lah pernah...biasa di *group WhatsApp*.
- ...kalau guna *wifi* kan kena block, biasa kalau dekat *Facebook* ada keluar tengok dekat situ je.
- ...*website* itu jarang lah, tapi kalau dekat *Twitter* ada arr.
- ...biasa terima banyak video dekat *group WhatsApp*...tengok dekat situ je lah...free hahaha.
- ...macam saya biasa tengok juga...saya guna *Tumblr*. *Tumblr* dia macam media sosial. *Tumblr* banyak pornografi.

Apabila melihat dapatan kajian di atas, ada informan menyatakan bahawa “biasa arr nama pun laki kan” dan kenyataan ini menunjukkan seolah-olah perbuatan menonton bahan atau video pornografi oleh kalangan lelaki adalah satu perbuatan yang normal. Ini jelas bagi informan tersebut perbuatan melihat pornografi bukan satu perbuatan yang salah kerana beliau mempunyai satu persepsi bahawa perbuatan tersebut dalam kalangan lelaki adalah satu perkara yang biasa dan normal. Selain itu, berdasarkan kenyataan para informan kajian di atas telah jelas bahawa media sosial kini menjadi platform utama kepada pengguna Internet untuk melayari pornografi. Ini kerana dengan adanya media sosial, informan mudah berkongsi sesuatu video pornografi kepada orang lain tanpa mengambil kira tempat dan waktu. Kajian juga menunjukkan informan mendapat video pornografi melalui kumpulan *WhatsApp* dan ini menggambarkan bahawa perkongsian video pornografi secara beramai-ramai telah menjadi satu trend baru dalam kalangan pengguna Internet di Malaysia. Selain itu, informan kajian turut menggunakan media sosial seperti *Facebook*, *Tumblr* dan *Twitter* untuk melihat bahan pornografi. Tambahan pula, hasil kajian juga menunjukkan Pornhub adalah laman sesawang pornografi yang popular dalam kalangan informan kajian untuk melihat bahan pornografi.

Para informan turut menyatakan empat faktor utama mereka melayari pornografi iaitu yang pertama faktor rakan sebaya. Hal ini bermaksud informan melayari pornografi disebabkan oleh ajakan dan perkongsian video oleh rakan mereka. Sebagai contoh, informan A menyatakan beliau suka hadir ke pusat kafe siber bersama kawan-kawan dan melihat bahan pornografi di pusat tersebut. Ini menunjukkan bahawa tiada pemantauan yang rapi dijalankan oleh pihak pusat kafe siber sehingga membuka peluang kepada pengunjung untuk melayari bahan pornografi. Selain itu, berdasarkan kenyataan informan, jelas bahawa perbuatan menonton bahan pornografi secara berkumpulan bersama-sama kawan-kawan adalah satu perkara yang

biasa. Ini terjadi kerana wujudnya peluang dan ruang dalam kalangan informan kajian kerana mereka tidak dipantau oleh mana-mana pihak. Selain faktor itu, informan juga melayari pornografi kerana mempunyai perasaan ingin tahu. Perkataan seperti sensasi turut mendorong perasaan informan untuk melihat pornografi dan menyebabkan informan dapat berasa keseronokan. Selain itu, faktor usia juga menyebabkan informan kajian lebih gemar tertarik dengan perkataan yang sensasi berbanding yang perkataan lain.

Faktor ketiga ialah video dan gambar pornografi mudah didapati melalui Internet. Ertinya informan tidak perlu membayar wang atau mendaftar ke dalam sesebuah laman sesawang untuk melayari pornografi. Selain itu, faktor terakhir adalah kewujudan telefon pintar yang menjadi alat komunikasi utama yang digunakan oleh informan kajian untuk melayari pornografi. Kini, kebanyakan syarikat telekomunikasi turut menawarkan pelbagai pakej menarik mengenai pelan data kepada pengguna telefon pintar. Ini turut memudahkan informan untuk menikmati data Internet di telefon pintar dan menyebabkan mereka boleh melayari pornografi di telefon pintar melalui kumpulan *WhatsApp* pada bila-bila masa tanpa ada gangguan daripada mana-mana pihak. Tambahan pula, informan turut menyatakan melayari pornografi melalui telefon pintar adalah lebih selamat dan lebih privasi. Selain telefon pintar, komputer riba juga turut digunakan oleh informan untuk melayari pornografi. Ini kerana informan berasa lebih puas melihat pornografi di komputer riba kerana mempunyai skrin yang lebih besar berbanding telefon pintar. Rujuk kenyataan informan yang berikut:

...dulu masa sekolah saya suka pergi siber kafe dengan kawan-kawan. So, ada kawan yang masuk kepala masuk air semua, adalah kenalkan dengan orang-orang macam itu kan. Kita pun tengok, so saya belajar daripada situlah.

...perasaan ingin tahu mungkin bila perkataan-perkataan yang orang pameran boleh membuatkan kita rasa macam ada benda di sebalik tu. Contoh macam perkataan sensasi ke apa mungkin benda membuatkan kita rasa ingin tahu, kita tak suka membaca tapi suka mengambil berat pasal orang lain, tidak mengambil berat pasal diri sendiri lebih kepada orang lain.

...sebab benda tu mudahkan hanya klik je so tak payah nak pergi mana-mana nak daftar benda tu mudah sebab tu senang nak tengok.

...so, beli data dekat *smartphone* la...sanggup.

...akses melalui *smartphone*. Guna *smartphone* sebab privasi dan selamat.

Apabila ditanyakan mengenai tindakan keselamatan yang diamalkan oleh informan kajian, hasil kajian mendapati rata-rata informan menyatakan mereka selalu akan membersihkan telefon pintar dan komputer riba dengan menghapuskan semua pautan dan video-video pornografi yang telah mereka layari.

...selalunya akan *delete history* la.

...sama lah *clear* kan *history*.

...buang video-video tu.

...pas tengok saya *delete history* dia.

Di samping itu, informan juga turut menggunakan teknik perisian supaya aktiviti mereka tidak disedari oleh orang lain iaitu informan menggunakan perisian Applock, Incognito Windows dan Keepsafe. Umumnya perisian ini diwujudkan bagi melindungi maklumat penting pengguna Internet daripada jatuh ke tangan penjenayah siber. Walau bagaimanapun konsep perisian ini telah disalahertikan oleh informan untuk melindungi kegiatan pornografi mereka. Ia boleh Contohnya seperti yang berikut:

...dekat phone saya guna *applock* so senang letak *password* dan tak perlu buang video-video itu.

...guna *incognito windows* dekat *Google Chrome*, sebab dia tak rekod kita tengok laman-laman web.

...macam saya ini, sayang nak *delete* video-video best, so apa yang saya buat saya download *app Keepsafe* dan letak semua dekat situ..kalau orang lain nak masuk kena ada *password* so selamat sikit dan tak perlu risau...hahahaha.

Justeru, berdasarkan jawapan informan kajian mengenai amalan keselamatan terhadap pornografi, maka boleh dirumuskan bahawa informan kajian tidak mengamalkan amalan yang baik dalam isu pornografi. Ini kerana informan kajian suka melayari pornografi tanpa memahami tindakan mereka adalah satu kesalahan dari segi undang-undang Malaysia terutama di bawah Kanun Keseksan Seksyen 292.

AMALAN KESELAMATAN TERHADAP E-MEL PHISHING

E-mel *phishing* merupakan satu ancaman baharu dalam dunia Internet. Berdasarkan laporan SANS Institute (2011), *phishing* diibaratkan sebagai memancing melalui e-mel. Ini bermaksud penjenayah menggunakan teknik *phishing* untuk memancing mangsa supaya dapat mendedahkan kata nama dan kata laluan. Kebanyakan informan kajian mempunyai pengalaman menerima e-mel *phishing* daripada pihak yang tidak dikenali, yang meminta maklumat peribadi seperti nama penuh, nombor telefon, alamat dan sebagainya melalui e-mel berkenaan. Kebanyakan mereka mengambil tindakan mengabaikan, menghapuskan serta tidak melayan e-mel berkenaan.

Berdasarkan pengalaman yang diceritakan oleh salah seorang informan yang mana beliau pernah menerima e-mel yang menawarkan beliau sejumlah wang tunai daripada individu yang tidak dikenali. Setelah meneliti e-mel berkenaan beliau merasakan bahawa e-mel berkenaan adalah satu penipuan dan beliau telah mengabaikan e-mel tersebut. Selain itu, informan lain turut pernah menerima e-mel daripada *Microsoft* seolah-olah beliau telah dipilih sebagai pengguna bertuah oleh *Microsoft* dan meminta informan tersebut memberikan maklumat peribadinya. Sebagai tindakan yang bijak, informan tersebut turut mendapatkan pandangan daripada kawan-kawan beliau untuk memastikan maklumat yang diterima sama ada betul atau tidak. Setelah mendapat pandangan daripada kawan-kawan yang menyatakan e-mel berkenaan adalah palsu dan adalah salah satu bentuk *phishing* maka informan tersebut telah membuang e-mel berkenaan. Ini boleh dilihat melalui kenyataan informan kajian seperti berikut:

...biasa juga terima, contoh macam diberikan tawaran wang tunai dekat e-mel atau mesej. heheh..rasa tak logik, so biasa saya abaikan je
...pernah dapat, selalu di e-mel lah. Biasa saya *delete* e-mel dan tak layan.
...ada, yang saya dapat ialah e-mel daripada *microsoft* dia mengatakan saya antara pengguna yang bertuah so dia minta *details* like nama, alamat tapi saya tanyalah daripada kawan-kawan diorang kata itu tipu, dari situlah kesedaran saya tahu maknanya ada e-mel *phishing* dan saya delete terus.

Justeru, berdasarkan jawapan informan kajian mengenai amalan keselamatan dalam penerimaan e-mel *phishing*, maka boleh dirumuskan bahawa informan kajian mempunyai amalan yang baik terhadap penerimaan e-mel *phishing*. Informan telah melakukan tindakan yang bijak dengan mengabaikan dan menghapuskan e-mel *phishing* berkenaan serta tidak memberi maklum balas ke atas e-mel tersebut.

AMALAN KESELAMATAN TERHADAP PEMBELIAN DALAM TALIAN

Dalam era moden, hanya dengan satu klik butang tetikus pengguna boleh memiliki apa yang mereka inginkan dan tidak perlu ke pusat membeli belah kerana barangan yang mereka inginkan boleh dibeli secara dalam talian dengan melayari laman sesawang. Tambahan pula, kini dengan kemunculan media sosial seperti *Facebook* dan *Instagram*, kebanyakan pengguna mengambil peluang ini untuk menjual barangan mereka kepada pembeli dalam talian. Hasil kajian mendapati para informan kajian lebih gemar membeli barangan dalam talian di media sosial seperti *Facebook* dan *Instagram*. Antara barangan yang popular dibeli oleh para informan ialah kategori pakaian seperti baju jersi, tudung dan kasut. Selain itu, informan juga turut membeli barangan kosmetik, perabot serta alat permainan melalui media sosial. Ini dibuktikan melalui kenyataan informan kajian seperti berikut:

...saya biasa beli juga macam baju-baju dekat *Facebook*, *Instagram*.
...pernah beli macam barang permainan untuk anak-anak...Biasa kawan-kawan yang jual dekat *Facebook*.
...saya biasa beli dekat *social media* macam *Instagram*...beli kasut.
...saya kalau nak beli *online*, biasa beli kat *Facebook* atau *Instagram*...beli barang perabot.

Antara sebab para informan membuat pembelian di media sosial ialah mereka merasakan harga barangan lebih murah di media sosial yang dijual secara persendirian berbanding di syarikat rasmi. Ini disokong oleh kenyataan informan berikut:

...barang-barang dekat *official site* itu mahal, kalau dah masuk media sosial kira itu atas orang. Contoh, kita tengok kasut Adidas, di Zalora sebiji ini tapi di media sosial lagi murah, dan Zalora mahal.

Apabila ditanyakan soalan bagaimana informan mengenal pasti sama ada penjual media sosial berkenaan ialah individu yang betul dan bukan seorang penipu maka hasilnya mendapati sebagai pengesahan informan hanya melihat dan membaca komen, testimoni dan kenyataan pengulas sebelum meneruskan pembelian sesuatu barangan.

...dia ada bagi testimoni, *review*, komen-komen dalam gambar, so biasa baca dah tahu pasal akaun penjual tersebut.

Selain membeli barangan di media sosial informan juga turut membuat pembelian melalui laman membeli-belah seperti mudah.my iaitu *Malaysia's Largest Marketplace*. Antara barangan yang dibeli oleh informan ialah seperti peralatan komputer, golf dan sebagainya. Ini boleh dilihat melalui kenyataan informan berikut:

...saya biasa beli barang macam peralatan komputer dekat *mudah.my*.

...beli golf set dekat *mudah.my*.

...saya pernah beli CPU dekat *mudah.my*.

...saya beli juga dekat laman *mudah.my*.

...saya juga biasa beli barang *online* macam dekat mudah.my berurusan dengan mereka, *bank in* duit dan alhamdulillah, barang tersebut sampai.

Kajian juga mendapati, terdapat beberapa informan kurang memberi perhatian terhadap keselamatan dalam proses membeli sesuatu barang dalam talian terutama di media sosial dan mudah.my. Setelah melihat sesuatu barang dalam talian informan membayar deposit atau bayaran penuh sebelum mendapat barang berkenaan. Dalam hal ini walaupun informan yakin terhadap penjual tetapi informan perlu beringat bahawa peluang untuk menjadi mangsa penipuan adalah amat tinggi dan kemungkinan informan juga akan mengalami kerugian. Ini juga menunjukkan informan meletakkan diri mereka dalam keadaan yang berisiko. Ini boleh dilihat melalui kenyataan para informan berikut:

...*first* cari barang dekat *mudah.my* then sort ikut harga. Yang paling murah tu, walaupun jauh, saya akan ambil. Saya akan *WhatsApp* orang tu, tanya barang ada lagi ke tak. Kemudian *nego* harga. Kalau dah okay, bayar deposit la.

...beli kat *Facebook*, *Insta* lah...ada yang bayar separuh. Ada yg *full payment*.

...dekat *Instagram* saya tengok barang tu, saya *WhatsApp* dia apa yang saya nak, saya *screenshot* gambar. Lepas tu dia akan bagi *no bank* apa semua, *bank in*.

Berdasarkan jawapan informan kajian mengenai amalan keselamatan pembelian dalam talian, maka boleh dirumuskan bahawa informan kajian tidak mengamalkan amalan baik terhadap pembelian barangan dalam talian. Hal ini kerana kajian menunjukkan kebanyakan informan kajian lebih menyukai membeli barangan di platform yang tidak mempunyai sebarang sijil pengiktirafan seperti di media sosial. Selain itu, terdapat juga informan yang masih

membuat pembayaran deposit mahupun pembayaran penuh sebelum memperoleh sesuatu barangan tersebut.

KESIMPULAN

Secara ringkasnya, kajian mendapati kebanyakan informan menyatakan mereka tidak pernah menjadi mangsa buli siber kerana para informan sangat berhati-hati apabila berkongsi sesuatu perkara di media sosial. Walau bagaimanapun, empat orang informan pernah menjadi mangsa buli siber disebabkan oleh faktor kecuaiannya sendiri dan antara tindakan yang diambil ialah membuat aduan kepada pengendali media sosial, mendiamkan diri serta menyekat pembuli di Internet. Selain itu, kajian menunjukkan dalam isu pornografi kebanyakan informan mempunyai pengalaman pernah melayari laman pornografi dan rata-rata informan kajian akan membersihkan telefon pintar dan komputer riba dengan menghapuskan semua pautan dan video pornografi yang telah dilayari di samping menggunakan perisian keselamatan seperti *Applock*, *Incognito Windows* dan *Keepsafe* supaya dapat melindungi perbuatan mereka. Seterusnya kebanyakan informan kajian mempunyai pengalaman dalam menerima e-mel *phishing* daripada pihak yang tidak dikenali dan tindakan yang diambil oleh para informan kajian ialah mengabaikan, menghapuskan serta tidak melayan e-mel berkenaan kerana informan merasakan e-mel berkenaan adalah tidak logik, mengarut dan tidak munasabah. Seterusnya, kajian menunjukkan informan lebih gemar membeli barangan dalam talian di media sosial seperti *Facebook* dan *Instagram* yang mana platform berkenaan tidak mempunyai pengiktirafan perniagaan. Oleh itu, elemen amalan keselamatan siber adalah amat penting dalam kalangan pengguna Internet di Malaysia. Saban hari kita boleh melihat dan membaca di dada akhbar mengenai kes-kes jenayah siber dan semakin hari semakin meningkat. Dalam hal ini sebagai langkah pertama pengguna Internet perlu meningkatkan kesedaran diri sendiri supaya mereka dapat menghayati kepentingan serta mengamalkan amalan keselamatan siber yang baik.

BIODATA

Muhammad Adnan bin Pitchan merupakan Pensyarah Kanan di Pusat Komunikasi dan Masyarakat Digital, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, UKM. Bidang kajian beliau adalah mengenai media baharu, undang-undang siber, dan dasar keselamatan siber. Emel: adnan86@ukm.edu.my

Siti Zobidah Omar merupakan Profesor Madya di Jabatan Komunikasi, Fakulti Bahasa Moden dan Komunikasi, Universiti Putra Malaysia. Bidang Kepakaran beliau ialah Penggunaan ICT dan teknologi komunikasi serta e-komuniti. Emel: zobidah@upm.edu.my

Akmar Hayati Ahmad Ghazali merupakan Pensyarah Kanan di Jabatan Komunikasi, Fakulti Bahasa Moden dan Komunikasi, Universiti Putra Malaysia. Bidang Kepakaran beliau ialah Penggunaan ICT dan teknologi komunikasi serta kewartawanan dalam talian. Emel: akmar@upm.edu.my

RUJUKAN

- Charles, E. (2013). *Digital media ethics* (2nd ed.). Hoboken: Wiley.
- Che Hasniza, & Mohd Yusri. (2014). Kajian penerokaan buli siber dalam kalangan pelajar UMT. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 134, 323-329.
- Farhan. (2015). *Amalan pembelian secara atas talian (online) dan faktor-faktor mempengaruhi*. Diambil pada September 25, 2017, daripada file:/// C:/Users/Ghost%20PC/ Downloads/MACFEA% 20SEMINAR%2019-2015-FARHAN.pdf
- Hurlock, E. B. (2013). *Child growth and development*. New York: McGraw-hill, Inc.
- Lee. (2017). SKMM jangka kes jenayah buli siber meningkat tahun ini. *SKMM*. Diambil pada September 24, 2017, daripada http://www.kkmm.gov.my/index.php?option=com_content&view=article&id=12094:&catid=118:&Itemid=254&lang=en
- Mohd Azam. (2013). Corak jenayah siber sentiasa berubah. *HMetro*. Diambil pada Ogos 17, 2017, daripada http://www2.hmetro.com.my/myMetro/articles/Corakjenayahsibersentiasaberubah/Article/article_print
- Mohd Dahlan, A. M. (2010). *Jenayah dan masalah sosial di kalangan remaja: Cabaran dan realiti dunia siber*. Diambil pada September 15, 2017, daripada <http://eprints.ums.edu.my/117/1/CONF2010004.pdf>
- Muhammad Adnan. (2013). *Kawalan dan kebebasan dalam sistem Internet: Kajian dari perspektif dasar dan amalan* (Tesis sarjana falsafah tidak diterbitkan, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, UKM, Bangi).
- MyCERT. (2017). MyCERT incident statistics. Diambil pada September 20, 2017, daripada <https://www.mycert.org.my/statistics/2017.php>
- Norhayati Mat Ghani, & Suriati Ghazali. (2015). Tindak balas pengguna YouTube terhadap kes buli dalam kalangan remaja di Malaysia. *Jurnal Sains Humanika*, 6(1), 9-17.
- Normah Mustafa. (2013). Kebergantungan Internet dan aktiviti online remaja di Lembah Kelang. *Jurnal Komunikasi: Malaysian Journal of Communication*, 29(1), 199-212.
- Noor Afiza. (2017). Keselamatan siber dan cabarannya. Diambil pada September 20, 2017, daripada <http://www.utusan.com.my/rencana/utama/keselamatan-siber-dan-cabarannya-1.493763>
- SANS Institute. (2011). E-mel phishing dan penipuan. Diambil September 18, 2017, daripada https://securingthehuman.sans.org/newsletters/ouch/issues/OUCH-201112_ma.pdf
- Siti Aisyah. (2014). Tingkatkan kesedaran keselamatan di Internet untuk cegah jenayah siber. *The Borneo Post*. Diambil pada September 24, 2019, daripada <https://www.theborneopost.com/2014/12/02/tingkatkankedaran-keselamatan-di-internet-untuk-cegah-jenayah-siber/>
- Siti Zarina. (2011). *Implikasi remaja dalam melayari laman pornografi di Internet: Satu kajian ke atas remaja Melayu di Lembah Klang* (Tesis sarjana tidak diterbitkan, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, UKM, Bangi).
- SKMM. (2012). Klik dengan bijak. Diambil pada Ogos 12, 2017, daripada <http://www.skmm.gov.my/Media/Announcements/Klik-Dengan-Bijak.aspx?lang=ms-MY>
- Suzana, S. (2012). *Jenayah siber dalam kalangan wanita di Malaysia: Satu tinjauan awal*. Diambil pada September 26, 2017, daripada <http://dspace.unimap.edu.my:80/dspace/handle/123456789/30616>